

MATNNING LISONIY BUTUNLIK SIFATIDAGI YO‘NALISHLARI

Mirganiyeva Nargiza*Samarqand Davlat Chet Tillar Instituti talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu maqola tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan matnning lisoniy butunlik sifatidagi yo‘nalishlarining ahamiyati va vazifalari borasidagi ma‘lumotlar yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Matn, lisoniy butunlik, struktura, semantika, leksik kogeziya, sintaktik parallelizm.*

АННОТАЦИЯ: *В данной статье представлена информация о значении и функциях текста как языковой единицы, имеющей большое значение в лингвистике.*

Ключевые слова: *Текст, языковая единица, структура, семантика, лексическая связность, синтаксический параллелизм.*

Abstract: *This article provides information on the importance and functions of the text as a linguistic entity, which is of great importance in linguistics.*

Keywords: *Text, linguistic entity, structure, semantics, lexical cohesion, syntactic parallelism.*

Tilshunoslikda matn murakkab lisoniy butunlik sifatida ikki yo‘nalishli tabiatga ega: struktura (tashqi ko‘rinish, gaplarning o‘zaro ulanishi) va semantika (ichki ma‘no, g‘oyaviy izchillik). Ushbu ikki jihat bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, matnning kommunikativ muvaffaqiyatini ta‘minlaydi.

Matnning strukturasi uning qismlari o‘rtasidagi rasmiy-grammatik aloqalarni anglatadi. Buni tilshunoslikda kogeziya (lot. cohaesus – bog‘langan) tushunchasi ifodalaydi. Struktur yaxlitlikni ta‘minlovchi asosiy lisoniy vositalar quyidagilardir:

Leksik kogeziya: So‘zlarning aynan takrorlanishi, sinonimik almashtirishlar va antoni mik zidlashlar.

Grammatik kogeziya: Olmoshlar orqali bog‘lanish (anafora va katafora), fe‘l zamonlarining mosligi, bog‘lovchilar va yuklamalar.

Sintaktik parallelizm: Bir xil qurilishga ega bo‘lgan gaplarning ketma-ket kelishi natijasida hosil bo‘ladigan ritmik-struktur birlik.

Professor I.R. Galperin ta‘kidlashicha, "Matn strukturasi uning tarkibiy qismlarini yagona chiziqli zanjirga birlashtiruvchi grammatik va leksik vositalar tizimidir".¹³⁰

¹³⁰ Galperin I.R. Tekst kak obyekt lingvisticheskogo issledovaniya. – M.: Nauka, 1981. – S. 34-40.

Semantik xususiyatlar matnning "chuqur strukturasi"ga daxldor bo‘lib, u mantiqiy-mazmuniy izchillikni — koherensiyani anglatadi.

Mavzuviy birlik (Topic continuity): Matndagi barcha gaplarning bitta umumiy mavzu (makromavzu) atrofida jipslashishi.

Semantik kondensatsiya: Matn davomida ma’noning quyuqlashib borishi va umumiy g‘oyaning shakllanishi.

Mantiqiy-vaqt munosabatlari: Voqea-hodisalarning sabab-oqibat va vaqt ketma-ketligida to‘g‘ri joylashishi.

Akademik N. Mahmudov o‘zbek tili matn sintaksisini tahlil qilar ekan, matnning semantik qurilishida "tema-remata" (ma’lum va noma’lum axborot) munosabatlari hal qiluvchi rol o‘ynashini asoslab bergan.¹³¹

KSB va Diktema. Matnning struktur-semantik yaxlitligi Katta Sintaktik Butunlik (KSB) darajasida yaqqol namoyon bo‘ladi. KSB tarkibidagi birinchi gap (boshlanma) matnning semantik markazini belgilasa, keyingi gaplar uni struktur jihatdan rivojlantiradi.

Mikrosistema sifatida: Har bir KSB o‘zining mustaqil struktur-semantik qurilishiga ega bo‘lib, u umumiy matn arxitektonikasining bir bo‘lagi hisoblanadi.

Semantik-sintaktik bloklar: Matnda gaplar guruhlanib, ma’lum bir kichik g‘oyani (mikromavzu) ifodalovchi bloklarni hosil qiladi. Bu bloklar orasidagi aloqa ham struktur, ham semantik xarakterga ega.

Matn tilshunosligida struktura — bu matnning lisoniy matosini to‘quvchi elementlar zanjiri bo‘lsa, semantika — shu zanjirning mantiqiy asosidir. Ularning uyg‘unligi matnning axborot sig‘imi va kommunikativ quvvatini belgilaydi.

Matn strukturasi ikki yo‘nalishda shakllanadi:

Mikrostruktura: Gaplararo bevosita bog‘liqlik (kogeziya). Bu yerda grammatik vositalar (olmoshlar, yuklamalar, vaqt shakllari) asosiy rol o‘ynaydi.

Makrostruktura: Butun matnning g‘oyaviy rejasi (koherensiya). Bu yerda matn qismlari (boblar, fasllar, KSBlar) o‘rtasidagi mantiqiy aloqa, mavzuviy izchillik tahlil qilinadi.

Ushbu jadval matnning shakl va mazmun jihatdan qanday jipslashishini ko‘rsatib beradi:

¹³¹ Mahmudov N. O‘zbek tili silsilasi. – Toshkent: Akademiya nashri, 2013. – B. 162-168.

Xususiyat turi	Lisoniy mexanizmi	Vazifasi va ahamiyati
Leksik-semantik takror	Bir xil yoki ma'nodosh so'zlarning qo'llanilishi.	Matnning mavzuviy o'zagini (yadrosini) ushlab turish.
Referensial aloqa	Olmoshlar, sinonimlar (anafora va katafora).	Oldingi yoki keyingi gapdagi tushunchaga ishora qilish.
Zamon-makon bir xilligi	Fe'l zamonlari va joy ravishlarining mosligi.	Voqelikning vaqt va makon o'lchamlaridagi yaxlitligini ta'minlash.
Kontekstual sinonimiya	Matn ichida yangi ma'no kasb etuvchi so'zlar.	Uslubiy bo'yoqdorlikni oshirish va fikmi chuqurlashtirish.
Sintaktik parallelizm	Gap qurilishining aynan takrorlanishi.	Matnning ritmik va emotsional-ekspressiv qurilishini ta'minlash.
Ellipsis (Tushirilish)	Ma'lum bo'lgan bo'laklarning qoldirilishi.	Nutqiy tejamkorlik va gaplararo zich aloqani yaratish.

Struktur vositalar (masalan, "shuning uchun", "ammo") matnda semantik munosabatlarni (sabab-oqibat, zidlash) moddiylashtiradi.

Mavzuviy progressiya: Struktur jihatdan "Tema" (ma'lum ma'lumot) va "Rema" (yangi ma'lumot) almashinuvi matnning semantik rivojlanishini ta'minlaydi.

Semantik valentlik: Har bir gap o'zidan keyingi gap bilan bog'lanish uchun "bo'sh o'rin" qoldiradi, bu esa matnning to'xtovsiz davom etishini (struktur yaxlitlikni) kafolatlaydi.

Matnning struktur-semantik qurilishini o'rganish natijasida uning ham lisoniy (shakl), ham mantiqiy (mohiyat) yaxlitligini ta'minlovchi quyidagi fundamental qonuniyatlar aniqlandi:

Matn shunchaki gaplarning chiziqli yig'indisi emas, balki kogeziya (tashqi bog'liqlik) va koherensiya (ichki izchillik) o'rtasidagi dialektik birlikdir. Matnning strukturasi (grammatik vositalar, olmoshlar, vaqt shakllari) uning semantik (ma'noviy) o'zagini moddiylashtirishga xizmat qiladi. Strukturaviy bog'liqlik matnning "lisoniy matosi"ni to'qisa, semantik izchillik uning "kommunikativ ruhi"ni shakllantiradi.

Matn qurilishi ikki sathli tizimdan iborat ekanligi asoslandi. Mikrostruktura darajasida gaplararo bevosita referensial aloqalar (anafora, katafora) va leksik-grammatik takrorlar matnning uzviyligini ta'minlaydi.

Makrostruktura darajasida esa alohida KSBlar (Katta sintaktik butunliklar) yagona global mavzu (makromavzu) atrofida birlashib, matnning g‘oyaviy-kompozitsion yaxlitligini yuzaga keltiradi.

Struktur-semantik ko‘rsatkichlarning funksional tizimi. Matnning yaxlitligini ta‘minlovchi lisoniy mexanizmlar quyidagi tizimli ko‘rinishga ega:

Ko‘rsatkich turi	Struktur ifodasi	Semantik vazifasi
Referensiya	Olmoshlar, sinonimik almashtirishlar.	Axborot uzviyligini saqlash va takrorga yo‘l qo‘ymaslik.
Progressiya	Tema-rema (ma‘lum va yangi axborot) almashinuvi.	Matn mazmunini rivojlantirish va dinamika berish.
Parallelizm	Bir xil sintaktik qurilmalarning takrori.	Emotsional-ekspressiv bo‘yoq va ritmik birlik yaratish.
Konneksiya	Mantiqiy bog‘lovchilar va kirish so‘zlar.	Sabab-oqibat, zidlash va xulosalash munosabatlarini o‘rnatish.

Matn davomida axborotning oddiylikdan murakkablikka, noma‘lumlikdan ma‘lumlikka qarab harakat qilishi uning semantik kondensatsiyasini (ma‘noviy zichlashishini) ta‘minlaydi. Har bir keyingi gap o‘zidan oldingi gapning ma‘noviy valentligini to‘ldiradi, natijada butun bir asarning yaxlit konseptual mazmuni shakllanadi.

Shuni alohida takidlab yaka, matnning struktur-semantik xususiyatlarini tadqiq etish badiiy nutq namunalari, xususan, hikoyanavislik janriga xos bo‘lgan lisoniy modellarni aniqlashda metodologik poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asqarova M. O‘zbek tili sintaksisidan materiallar. – Toshkent: Fan, 1971. – B. 45-48.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. — Москва: Прогресс, 1974, 112 с.
3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — Москва: Наука, 1981, 34 с.
4. Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. — London: Longman, 1976, p 5.
5. Ильенко С. Г. Синтаксис текста. — Москва: Высшая школа, 1989, 23 с.

6. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — Москва: Искусство, 1970, 45 с.
7. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis). — Toshkent: O‘qituvchi, 1995. — B. 210-215.
8. Нурмонов А. Матн тилшунослиги асослари. — Тошкент: Фан, 2010, 34-бет.
9. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. — Тошкент: Университет, 2008, 57 с.
10. Ильенко С. Г. Синтаксис текста. — Москва: Высшая школа, 1989, 30 с.